

ضرابخانه های ساسانی و فعالیت آنها بعد از سقوط ساسانیان (قرن اول ه ق)

دکتر سید اصغر محمودآبادی

عضو هیات علمی و استاد گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی محلات

مجتبی منصوریان

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه اصفهان

چکیده

پس از پیشروی مسلمانان در مناطق تحت سلطه ساسانیان، فرمانروایان مسلمان، به کمک ضرابخانه های باقی مانده از دوره ساسانی، سکه هایی مشابه سکه های ساسانی ضرب کردند که به آنها سکه های «عرب-ساسانی» می گویند. این درهم ها تغییرات اندکی نسبت به درهم های ساسانی داشتند و بر روی این سکه ها می توان اسامی خلفای راشدین، خلفای بنی امیه و یا حکمرانان محلی را دید. ضرابخانه های مختلفی مانند آذربایجان، ارجان، اردشیرخوره، اصطخر، بصره، کرمان، یزد، و ... به ضرب این سکه ها می پرداختند. فراوانی این تعداد ضرابخانه ها در سطح کشور و همچنین عهد نامه های صلحی که مسلمانان با مردم شهرهای مختلفی در ازای پرداخت مبلغ قابل توجهی سکه که گهگاه به میلیونها درهم می رسید، به خوبی روشن می سازد که ضرابخانه های ساسانی با آمدن مسلمانان به ایران همچنان به کار خود ادامه داده و می توان نتیجه گرفت که بر خلاف ادعاهایی که گفته می شود شهرهای قلمرو ساسانی با حمله مسلمانان رو به ویرانی رفتند، حداقل در این زمینه چنین ادعایی صحت ندارد.

واژگان کلیدی: ضرابخانه، ساسانیان، عرب- ساسانی، سکه.

مقدمه

ضرابخانه، محل ضرب سکه یک حاکم و یا یک دولت است. هر چند که در مورد سکه در طول تاریخ ایران تحقیقات خوبی صورت گرفته است، اما مبحث ضرابخانه ها کمتر مورد تحقیق پژوهشگران قرار گرفته است. آوردن نام ضرابخانه بر سکه ها کمک شایان توجهی به پژوهشگران کرده است تا به شناسایی هر چه بیشتر شهرهایی که سکه در آن ضرب می شده است، بپردازند. از طرفی دیگر از روی این سکه ها اطلاعات مفید تاریخی دیگری را می توان بدست آورد. به خصوص در مورد تاریخ ایران قبل از اسلام می تواند راهگشا و روشن کننده بسیاری از مسائل مبهم باشد. ساسانیان، ضرابخانه های خود را در شهرهایی ایجاد می کردند که از لحاظ تجاری و نظامی حائز اهمیت بودند. در اواخر دوره ساسانی ضرابخانه های زیادی در اکثر نقاط کشور به ضرب سکه می پرداختند. بسیاری از این ضرابخانه ها به طور موقتی و تنها برای پرداخت مستمری سپاهیان و یا در هنگام جنگ تأسیس شده بودند و حتی در ضرابخانه های عمده نیز ضرورتی نداشت تا هر سال سکه ضرب گردد.

نویسندگان قرون اولیه اسلامی مثل بلاذری و طبری که اخبار فتح ایران را هنگام حمله مسلمانان روایت می کردند، بارها در خلال حمله مسلمانان به مناطق و شهرهای ایران، بستن عهد نامه های صلح مختلف را بین مسلمانان و ایرانیان روایت کردند که در این عهدنامه ها، مقدار پولی که ایرانیان برای جزیه یا مالیات می بایست پرداخت کنند را معمولا در حدود هزار هزار درهم نوشته اند که بالغ بر چند میلیون درهم می شد. به راستی این مقدار پول نقد در طی سالیان مختلف چگونه پرداخت می شد؟ چه تعداد ضرابخانه در اواخر دوره ساسانی فعال بوده و کدامیک از آنها همچنان بعد از سقوط ساسانیان به کار خود ادامه می دادند؟

در این مقاله سعی شده است ابتدا به معرفی ضرابخانه های ساسانی در اواخر دوره حکومت آنها پرداخته شود و سپس با توجه به سکه های باقیمانده از چند دهه اول حکومت مسلمانان در ایران به بررسی فعال بودن آنها در این دوره بپردازیم. در خصوص ضرابخانه های ساسانی بعد از حمله مسلمانان هیچ گونه تحقیقی صورت نگرفته است. به علت در دسترس نبودن سکه ها از تحقیقات دیگر محققین در زمینه سکه شناسی برای شناسایی آنها استفاده شده است و به شیوه کتابخانه ای مطالب گردآوری شده است.

سکه های ساسانی و عرب - ساسانی

سکه « تکه فلزی است، معمولاً قرصی از طلا، نقره، نیکل، مس، آلومینیم که از طرف دولت ها با شکل و اندازه ی معینی ضرب می شود و دولت ارزش آن را ضمانت می کند و به عنوان پول به جریان می اندازد.» (مصاحب، بی تا: ص ۵۵۶)

سکه ها اسناد و مدارک گرانبهایی از تاریخ و فرهنگ و هنر و مذهب ایران به شمار می روند. از نظر تاریخ نگاری استفاده از این منابع به مانند بررسی کتیبه ها و نقش برجسته ها بسیاری از مسائل تاریخی را به نظر می آورد.

تاریخ ضرب اولین سکه ساسانی که نام فرمانروایان ساسانی جایگزین نام شاهان دودمان پیشین شد، حدود سال ۲۰۹ میلادی بیان می شود. (لوکونین، ۱۳۷۲: ص ۴۲) سکه های ساسانی از جنس طلا، نقره، برنز و آلیاژی از قلع و سرب ضرب شده اند. اشکانیان در مدت چهار قرن فرمانروایی تنها سکه های نقره ضرب می کردند، اما اردشیر یکم برای رقابت با رومیان و نمایش قدرت سیاسی و اقتصادی، سکه های طلای دینار ضرب کرد. وزن این سکه های طلا هم وزن طلای رومی بود. (آورزمانی، ۱۳۸۰: ص ۲۱) سکه های طلا را دینار می گفتند. سکه های نقره را دراحم می گفتند. دراحم های ساسانی در عربی نیز درهم خوانده می شدند. درهم واحد پول و وزن به شمار می آمد. نقره در دوره اشکانیان نیز رایج ترین سکه بود، و در این دوره نیز جنس اصلی سکه های دولت ساسانی گردید. (همان: ص ۲۵) ساسانیان علاوه بر ضرب سکه های از جنس طلا، نقره و مس، از جنس برنز و آلیاژی از قلع و سرب نیز سکه ضرب می کردند.

بر روی سکه های ساسانی تصویر شاه حک شده که تقریباً همیشه صورت او به سوی راست است. در پشت سکه، آتشدانی تصویر شده است که شعله آتش در آن نمایان است. در دو سوی آتشدان تصویر شاه و ملکه یا شاه و ولیعهد و یا شاه و یکی از ایزدان زرتشتی میترا و آناهیتا دیده می شود اما در اواسط دوره ساسانی به بعد دو موبد در دو سوی آتشدان دیده می شوند. (لوکونین، ۱۳۷۲: ص ۲۵۲-۲۵۰) بر روی سکه ها نام شاه و عناوین او ذکر گردیده است. محل ضرب سکه تا زمان بهرام چهارم (۳۹۹-۳۸۸ م) ذکر می شد و از زمان این شاه و جانشینان او - یزدگرد یکم و بهرام پنجم - نام محل به صورت خلاصه آورده شد. همزمان با پیروز یکم (۴۸۴-۴۵۹ م) تاریخ سلطنت بر روی سکه ها ثبت شد و از زمان جاماسب (۴۹۷ م) به بعد تاریخ ضرب سکه ذکر گردید.

پس از شاهنشاهی ساسانی و کشته شدن یزد گرد سوم در مرو (۶۵۱ میلادی) فرمانروایان عرب، سکه‌هایی مشابه سکه‌های ساسانی ضرب کردند که به آنها سکه‌های «عرب-ساسانی» می‌گویند. در واقع عرب - ساسانی، اصطلاحی است برای سکه‌های مختلفی از ایران اوایل دوره اسلامی که تحت سلطه اعراب و با بکارگیری طرح و نوشته‌های پیشین از سکه‌های ساسانی ضرب می‌شد. اغلب سکه‌های عرب-ساسانی نقره هستند. این سکه‌ها در حقیقت اولین سکه‌های اسلامی بشمار می‌رود. حکمرانان مسلمان تصاویر خود را بر روی مسکوکات نقش نکردند بلکه تصاویر پادشاهان ساسانی را همانگونه که بود بر روی سکه گذاشتند. این سکه‌ها معمولاً، تصویری از یک پادشاه، همراه با نوشته‌های تجلیلی و تزئینات گوناگون دارند. در سمت راست تصویر، نام حاکم یا فرمانروا به خط پهلوی نوشته شده و در آن سوی سکه، مجمری از آتش زردتشتی با دو روحانی که در دو طرف آن ایستاده‌اند وجود دارد. در سمت راست سکه، محل ضرب سکه آمده و در سمت چپ آن سال ضرب سکه با حروف آمده است. بنابراین درهم‌های عرب-ساسانی شباهت زیادی به درهم‌های نقره ساسانی دارند و تفاوت عمده بین این دو دسته، وجود برخی سنت‌های عربی است که بر اغلب سکه‌های ضرب شده تحت حکومت مسلمین حک شده است. اما باز هم برخی سکه‌ها در دوره اسلامی بدون داشتن نشانه‌های عربی بکار رفتند. (کیان راد، ۱۳۷۸: ص ۸۵)

این نوع سکه‌ها بیشتر با تصویر خسرو دوم ساسانی و نام فرمانروایان صدر اسلام و با خط پهلوی و گاه کوفی در متن سکه ضرب شد. و یکی از کلمات (بسم آله) (بسم آله ربی) (محمد رسول آله) و کلماتی از این قبیل را در کنار سکه اضافه می‌نمودند. اولین بار درهم اسلامی به امر عمر بن الخطاب در سال هشتم خلافتش در سال ۲۰هـ ق ضرب گردید. بر روی سکه صورت شاه ساسانی و کلمات (بسم آله) و (بسم آله ربی) با خط کوفی و اسم پادشاه ساسانی با حروف پهلوی بر پشت سکه دیده می‌شود. این شیوه تا زمان حکومت بنی امیه و بعد از آن ادامه داشت (نقشبندی، بی تا: ص ۴)

شمال ایران و کرانه دریای خزر تنها منطقه‌ای در ایران بود که با وجود سقوط ساسانیان همچنان به ضرب سکه‌های ساسانی ادامه می‌داد. طبرستان تحت حکمرانی یکی از خانواده‌های بزرگ محلی به نام «گاوبارگان» بود و چون اعراب تا اواسط نیمه دوم سده دوم هجری نتوانستند به این منطقه نفوذ کنند آنها همچنان به حکمرانی خود در این منطقه ادامه دادند. همچنین سال مرگ

یزدگرد سوم را آغاز تاریخ جدیدی برای خود قرار دادند که از این تاریخ در روی سکه های خود استفاده می کردند. (اعظمی سنگسری، بی تا: ص ۱۶۷)

با به تخت نشستن عبدالملک بن مروان، وحدت سیاسی و یکپارچگی در دهه هشتم قرن اول هجری به دولت اموی بازگشت. در واقع تا این زمان دولت اسلامی، با پولهای بیگانگان دادوستد می کرد. مانند: دینارهای رومی، درهم های ایرانی و درهم های یمنی که مورد استفاده قرار می گرفت. عبدالملک تصمیم گرفت که پول مستقلی پدید آورد. (الریس، ۱۳۷۳: ص ۲۰۶). بلاذری تاریخ ضرب سکه های جدید به دستور عبدالملک را سال ۷۴ هجری قمری بیان می کند که به واقعیت نزدیکتر است. (بلاذری، ۱۳۴۶: ص ۴۷۳). بنابراین عبدالملک نخستین فردی بود که پول ملی برای دولت اسلامی به وجود آورد و کار او ماندگار شد. او برای درهم و دینار عیار ثابتی معین کرد و بر اساس این معیار، پول رسمی را با ویژگی خود به جریان انداخت و حق ضرب آن را به ضرابخانه های دولتی منحصر کرد. (همان: ص ۲۱۲). به دنبال اقدامات او و حجاج بن یوسف، ضرابخانه های ایران از شدت فعالیتشان کاسته شد تا اینکه دوباره در دوره عباسی، تا حدودی فعالیت خود را آغاز کردند.

ضرابخانه های ساسانی

ضرابخانه، محل ضرب سکه یک حاکم و یا یک دولت است. به طور کلی در ضرابخانه ها سکه به دو روش ساخته می شد. در روش اول فلز مذاب در یک قالب ریخته می شود، که به این روش قالب گیری می گویند. در روش دوم با کوبیدن چکشی که نقش خاصی بر روی آن حک شده بود بر روی قطعه فلز، سکه ساخته می شد. «ضرب سکه محتملا یک عملیات بسیار ساده بوده است. در «کفالای» مانی یک تشبیه بسط یافته وجود دارد، مبنی بر اینکه در آن فرایند ضرب سکه را به فرایند آفرینش این جهان مانند کرده است. گفته شده که این عملیات به دست پنج صنعتگر صورت می گیرد: «اولی مواد ذوب شده ی سکه را بر قالب می ریزد؛ دومی آن را ضرب می کند، سومی آن را می برد، چهارمی آن را مهر می زند و پنجمی آن را پاک می کند». این فرایندهای موفقیت آمیز کاملا شبیه به فرایندهای شناخته شده ای است که در دوره ی صفویان به آن صورت اجرا می شد.» (اشراقی، ۱۳۸۶: ص ۴)

با به قدرت رسیدن ساسانیان، در جنبه های مالی و پولی حکومتی با توجه به یکپارچگی کشور و امنیت نسبی آن نیز تغییراتی صورت گرفت. ضرابخانه ها تحت نظارت «واستریوشان سالار» (رئیس امور مالی) بوده اند. آقای اشراقی در مقاله خود تحت عنوان نقش مهر و سکه در

اقتصاد ساسانیان بیان می کند که یک مهر ساسانی در کتابخانه ملی پارس وجود دارد که بر روی آن تصویر یک «امین -الضرب» (رئیس ضربخانه) نگاشته شده است. این شخص در حالیکه یک کلاه عجیب بر سرش دارد، یک ترازو را نگاه داشته و در دست دیگرش یک سندان و یک چکش و یک سرسکه دارد. با تکیه بر این سند بیان می کند که شخص مزبور همان «واستر یوشان سالار» بوده و بر ضرب مهر نیز نظارت می کرده است. (همان)

با توجه به مضروبات کشف شده این مطلب استنباط می شود که از همان آغاز مدیریتی مرکزی وجود داشته که بر سکه زنی نظارت می کرده است. مطمئناً در بدو امر یعنی زمانی که فقط یک یا دو ضربخانه فعال بوده است، گسترش سکه خانه ها از تیسفون آغاز شده است. بعداً از زمان بهرام دوم (۲۷۶-۲۹۳ م.) در نشر سکه زنی در کل شاهنشاهی هماهنگی پدید می آید که لازمه آن هدایت مرکزی بوده است. قابل ذکر است که در همه دوره ها ضربخانه های مرکزی وجود داشته اند که بازار اصلی ضرب را بر عهده داشته و شاخص فعالیت بوده اند. پیدایش نامنظم بعضی نشانه های اختصاصی ضربخانه ها بر این امر دلالت می کند که آنها سکه خانه های موقتی بودند که به وسیله ی ضربخانه های مرکزی تأسیس شده و با همان سر سکه ای که از مرکز فرستاده می شد شروع به ضرب سکه می کردند و سپس دوباره برچیده می شدند (آلنهایم، ۱۳۸۲: ص ۸۹).

ضربخانه هایی می توانستند سکه هایی با خلوص بهتری ضرب کنند که مواد اولیه مورد نیازشان در همان منطقه ای که ضربخانه دایر می شد، یافت می شد. در دوره ساسانیان این مواد خام به چند طریق تأمین می شد: الف- از طریق دریافت باج از حاکمان دست نشانده و مرزبانان، ب- از طریق جنگ و غنایم حاصل از آن و نیز کمک های مالی بیزانس برای حفظ «در بند داریال»؛ (اشراقی، ۱۳۸۶: ص ۸) چنانکه قباد اول در سال ۵۰۲ میلادی پانصد کیلو طلا از بیزانس دریافت نمود و علاوه بر آن قرار شد تا هفت سال به طور سالانه ۲۵۰ کیلو طلا بگیرد (دریابی، ۱۳۸۷: ص ۱۱۴). یکی از مهم ترین معادن نقره در پنجیر خراسان آن دوره واقع بود. این نقطه امروزه در شمال شرقی افغانستان قرار دارد. احتمالاً برای ذوب سنگ معادن به چوب زیادی نیاز بوده و این مسئله علت جنگل زدایی مشرق ایران و آسیای میانه را روشن می سازد. آگاپیوس می گوید که مجوسان زرتشتی در معادن نقره خراسان فعال بوده اند. وی از اهمیت این منطقه برای ضرب سکه یاد می کند. در خراسان سه محل ذوب نقره و در آذربایجان محل های ذوب آهن در رشته کوه های نقره داغ (در نزدیکی تبریز) و نیز در نزدیکی رشت و ماسوله شناسایی شده اند؛ به طوری که استخراج آنها در دوره ساسانیان توسط محققان تأیید شده است (همان: ص

۱۱۷-۱۱۶). با وجود پنج ضرابخانه فعال در ایالت پارس، مولف حدود العالم، تنها به وجود یک معدن در شهر استخر اشاره دارد (حدود العالم، ۱۳۴۰: ص ۱۳۱) معدن طلای فارانژیون در ایالت پارس ارمنی را نیز ساسانیان مورد بهره‌برداری قرار داده بود و احتمالاً ماده خام ضرابخانه‌ی تیسفون از آنجا تأمین می‌شده (کریستن سن، ۱۳۷۸: ص ۸۹). همچنین معادن مس و نقره عمان و سحر را نیز ساسانیان استخراج می‌کردند و آنها برای ضرب سکه و یا صدور به هند و چین می‌فرستادند.

با توجه به شرایط مختلف در کشور و پادشاهان گوناگون و سیاستهای اقتصادی مختلف، تغییر شمار ضرابخانه‌ها در هر دوره ای وجود داشت. در آغاز شاید بیش از سه سکه‌خانه وجود نداشته است، اما در سده‌ی چهارم میلادی با سفرهای جنگی شاپور دوم (۳۰۹-۳۷۹ م.) به مشرق سکه‌خانه‌های زمان جنگ نیز پدید آمدند که یکی از آنها دقیقاً در افغانستان کنونی قرار داشت. با پیشینه‌های منفرد در دوران پادشاهی بهرام یکم و شاپور دوم، ذکر اجباری نام سکه‌خانه‌ها با پادشاهی بهرام پنجم (۴۲۱-۴۳۹ م.) آغاز می‌شود. احتمالاً همزمان با اقدام خسرو انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹ م.) به اصلاحات مالیاتی که بر سکه-زنی نیز عمیقاً تأثیر گذاشته بود، سکه‌خانه‌ها استاندارد شده و ظرفیت آنها محاسبه و سهمیه آنها مشخص گردید. از این زمان به بعد بر روی سکه‌ها سال پادشاهی، جانشین علامت نشر می‌شود و نشر سکه نیز به دلیل تعیین مقدار نشر از مرکز محدود می‌شود (سلوود، ۱۳۸۰: ص ۴۳۸) خسرو پرویز (۵۹۱-۶۲۸ م.) نیز با پیگیری همین سیاست، به ایجاد و تثبیت یک نظام گسترده پولی دست زد و مسکوکات یک دست‌تری را متداول ساخت. وی برای رسیدن به این مقصود سرسکه‌های جدیدی را در سال‌های سیزدهم و سی‌ام حکومتش ساخته و آنها را به ضرابخانه‌های سراسر قلمروش فرستاد تا از روی آن نمونه‌ها سکه ضرب کنند.

از آنجاییکه تا اواخر قرن پنجم میلادی محل ضرب سکه‌ها مشخص نمی‌شد، از این رو اندازه‌گیری و سنجش تعداد ضرب مسکوکات در هر محل دشوار بود. درحالی که بیش از یکصد علامت ضرابخانه شناخته شده، فقط حدود بیست تای آن در امپراطوری ساسانی برای ضرب سکه به کار رفته است (دریایی، ۱۳۸۷: ص ۱۱۵). بسیاری از این ضرابخانه‌ها به‌طور موقتی و تنها برای پرداخت مستمری سپاهان و یا در هنگام جنگ تأسیس شده بودند و حتی در ضرابخانه‌های عمده نیز ضرورتی نداشت تا هر سال سکه ضرب گردد.

ساسانیان، ضرابخانه‌های خود را در شهرهایی ایجاد می‌کردند که آنها از لحاظ تجاری و نظامی حائز اهمیت بودند. شهرهایی که نام آنها در روی سکه‌های ساسانی به عنوان محل ضرب سکه از آنها نام برده شده عبارت‌اند از: تیسفون، نیشابور (ابرشهر)، هرات، مرو، مرو رود، زوزن، بلخ،

خلم، سمرقند، نيساء، آموی، گرگان، طبرستان، گنزک، سغد، سکستان، بست، رخد، خاش، ری، گی (جی)، سپاها ن (اصفهان)، تیمره، کرمان، شیراز، هرمز اردشیر خوره، ریو اردشیر، کرخ، ایران خوره شاپور (شوش)، جندی شاپور، هرمز اردشیر، رامهرمز، نهرتیری، همدان، دینور، نهاوند، وه اردشیر، وه انتیوک خسرو، درزیندان، اردبیل، گنزک، اران، ورچن (گرجستان)، پیروز قباد، آمل، و زرنج (آورزمانی، ۱۳۸۰: ص ۱۰۸) (آلتهایم، ۱۳۸۲: ص ۱۰۹). دریایی وجود پنج ضرابخانه در استان فارس را قطعی می داند که عبارت اند از: - BYS بیشابور، - DA دارابگرد، - ART اردشیر خورده، - ST استخر، - WHYC به-از-امید-کواذ. او تصریح می کند که این ضرابخانه ها در اواخر عهد ساسانی فعال بودند و به استناد مهرها در ناحیه فارس با هم ارتباط داشتند. به عقیده او هر شهر فارس ضرابخانه ای در شهرستان خود داشته است. (دریایی، ۱۳۸۱: ص ۴۶-۴۵)

سقوط ساسانیان و اسلام در ایران

با حمله اعراب مسلمان به ایران و یک سلسله جنگهای پی در پی که در نهایت ایرانیان باز هم در آخرین نبرد خود در قادسیه (۲۱ه ق) که اعراب آن را فتح الفتوح نامیدند شکست خوردند، دولت دیرینه سال ساسانی هم با مرگ یزدگرد سوم در (۳۱ ه ق) به حیات خود پایان داد. به دنبال شکست قادسیه و نهاوند، هر چند که در مناطقی مخالفتهایی علیه حاکمیت مسلمانان انجام گرفت، ولی هنگامی که این مخالفتها و خشم ناشی از شرایط فروکش کرد، دین جدید با آنکه به همراه سپاه مهاجم به کشور وارد می گشت برای بسیاری مردم تدریجاً خوشایند و آسانپذیر شد و حتی در نزد برخی طبقات نیز همچون مژده رهایی بنظر آمد. (زرینکوب، ۱۳۸۰: ص ۱۱)

از طرفی دیگر سپاهیان اسلام به فرماندهی سرداران خود به مناطق مختلف ایران حمله کردند و هر کدام توانستند آن مناطق را تحت نفوذ خود در بیاورند. سپس از طرف خلیفه مامور به حکومت در آنجا می شدند و یا اینکه خلیفه فرد دیگری را برای حکمرانی به آن مناطق می فرستاد. البته در همین اثنا شورشها و قیامهایی از طرف مردم ایران بر علیه حکام عرب هم صورت می گرفت که معمولاً این شورشها به سرعت فرو نشانیده می شد. از طرفی دیگر بعد از مرگ پیامبر اکرم (ص) که جانشینی علی (ع) از او گرفته شد و همچنین بعد از مرگ عثمان، اختلافات در بین مسلمانان بیشتر شد و باعث شد که افراد مختلفی ادعای فرمانروایی و خلافت کنند. به عنوان مثال بعد از مرگ عثمان، معاویه که قبلاً در زمان عثمان به فرمانروایی شام رسیده بود، با به خلافت رسیدن حضرت علی (ع) بنای مخالفت با او را گذاشت.

یکی از گروههایی که در جریان جنگ صفین در ۳۷ هجری قمری، اعلام موجودیت و در برابر هر دو طرف درگیر جنگ شروع به مخالفت کرد خوارج بود. خوارج در ابتدا از یاران حضرت علی بودند (جمعی از مولفان، ۱۳۹۰: ص ۱۲۳) و بعد از جدا شدن از او و همچنین جنگ نهروان توانستند در مناطق مختلفی پایگاههایی برای خود ایجاد کنند. از پایگاههای مهم آنها در ایران کرمان و سیستان بود (زرینکوب، ۱۳۸۹: ص ۵۰۳) که به خاطر بعد مسافت نزدیک دو قرن برای مسلمانان مسئله ساز شده بودند.

از افراد و گروههای دیگر که بعد از شهادت حضرت علی (ع) در پی قدرت بودند می توان زبیریان و بنی امیه را نام برد. بعضی از این افراد توانستند که در مناطق و شهرهایی از ایران به نام خود سکه زده که در ادامه خواهند آمد.

ضرابخانه ها بعد از ساسانیان

بعد از ساسانیان ضرابخانه ها اکثرا به کار خود ادامه داده و درهم های عرب ساسانی ضرب می کردند، همانطور که قبلا هم بیان کردیم این درهم ها تغییرات اندکی نسبت به درهم های ساسانی داشتند و بر روی این سکه ها می توان اسامی خلفای راشدین، خلفای بنی امیه و یا حکمرانان محلی را دید. در ادامه تلاش می کنیم که ضرابخانه هایی که این سکه ها را ضرب کرده اند به اختصار معرفی کنیم. در جداول زیر سکه هایی را که هر ضرابخانه ضرب کرده با نام فردی که سکه به نام او ضرب شده و سال ضرب سکه آورده شده است.

لازم به ذکر است از آنجاییکه سکه ها در دسترس نبوده از دو کتاب معتبر در این مورد که به بررسی سکه های عرب ساسانی پرداخته اند استفاده شده است. کتاب در هم های عرب ساسانی از آقای نقشبندی و کتاب عرب ساسانی (سکه های دوره جنگ داخلی) از آقای ملک ایرج مشیری. در انتهای هر سطر مربوط به سکه آدرس صفحات کتابی که این مطالب از آن گرفته شده است آورده شده است.

۱- ابر شهر

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۹۹)	سلم بن زیاد	۶۳،۶۴	(نقشبندی، ۹۲)	عبیدالله بن زیاد	۶۰
-	-	-	(نقشبندی، ۱۰۲)	عبدالله بن خازم	۶۵،۶۷،۶۸،۶۹

۲- آذریایجان

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
-	-	-	(نقشبندی، ۹۲)	عبیدالله بن زیاد	۶۲

۳- ارجان

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۱۰۱)	حکم بن ابی العاص	۵۶	(نقشبندی، ۹۷)	عبدالرحمن بن زیاد	۵۴
-	-	-	(مشیری، ۹۴)	عبیدالله بن زیاد	۶۰

۴- اردشیر خوره

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۶۰)	خسرو دوم	۳۵	(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۲۷، ۲۹
(نقشبندی، ۸۵)	عبدالله بن عامر	۴۷	(نقشبندی، ۳۶)	عبدالله بن زبیر	۶۵، ۶۶، ۶۷
(نقشبندی، ۱۰۴)	عبدالعزیز بن عبدالله	۷۱، ۷۴	(نقشبندی، ۹۹)	سلم بن زیاد	۵۸
(نقشبندی، ۱۱۵)	حمران بن ابان	۷۲	(نقشبندی، ۱۰۹)	عمر بن عبدالله	۶۸، ۶۹، ۷۰
(نقشبندی، ۱۱۹)	مهلَب بن ابی صفره	۷۶	(نقشبندی، ۱۱۷)	قطری بن فجاء	۷۵
(مشیری، ۸۷)	سلم بن زیاد	۵۸	(نقشبندی، ۱۲۲)	حجاج ثقفی	۷۶، ۷۷، ۷۸

۵- اصطخر

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۳۶)	عبدالله امیروروشنکان	۶۳،۶۶	(نقشبندی، ۶۰)	خسرودوم	۳۱،۳۵
(نقشبندی، ۱۰۹)	عمر بن عبدالله بن معمر	۷۰ف۶۹	(نقشبندی، ۸۲)	زیاد بن ابی سفیان	۵۱،۵۴،۵۶
-	-	-	(نقشبندی، ۱۱۹)	مهلَب بن ابی صفره	۶۹،۷۸

۶- ایران

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۱۰۱)	حکم بن ابی العاص	۵۶	(نقشبندی، ۹۲)	عبدالله بن زیاد	۵۹،۶۱،۶۲،۶۳،۶۴

۷- برمقیاد

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۱۰۱)	حکم بن ابی العاص	۵۸	(نقشبندی، ۹۷)	عبدالرحمن بن زیاد	۵۴

۸- بصره

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۸۳)	زیاد بن ابی سفیان	۵۳،۵۵	(نقشبندی، ۵۹)	خسرودوم	۲۹
(نقشبندی، ۱۰۹)	عمر بن عبدالله بن معمر	۶۵	(نقشبندی، ۹۳)	عبدالله بن زیاد	۵۳،۵۴،۵۷،۵۸،۶۱،۶۲، ۶،۵۹،۶۰،۶۴،۶۶،۶۸
(نقشبندی، ۱۱۵)	خالد بن عبدالله	۷۴،۷۵	(نقشبندی، ۱۱۱)	مصعب بن الزبیر	۶۶
-	-	-	(مشیری، ۹۳)	عبدالله بن زیاد	۶۲

۹- بلخ

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۹۹)	سلم بن زیاد	۳۷	(نقشبندی، ۹۳)	عبیدالله بن زیاد	۶۲
(نقشبندی، ۱۱۲)	امیه بن عبدالله	۷۷	(نقشبندی، ۱۰۲)	عبدالله بن خازم	۶۷، ۶۸

۱۰- بهقباد

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
-	-	-	(نقشبندی، ۹۳)	عبیدالله بن زیاد	۶۰، ۶۱

۱۱- بیشاپور

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۶۷ و ۶۰)	خسرو دوم	۳۵، ۴۹، ۵۱، ۵۱، ۴۸	(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۲۵، ۲۶، ۳۰، ۳۵
(نقشبندی، ۸۲)	زیاد بن ابی سفیان	۳۶، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴	(نقشبندی، ۶۹)	عبدالملک امیر و روشکان	۶۰، ۶۵، ۶۶، ۷۲
(نقشبندی، ۹۲)	عبیدالله بن زیاد	۵۳، ۵۸، ۶۳	(نقشبندی، ۸۵)	عبدالله بن عامر	۴۴
(نقشبندی، ۱۰۵)	عبدالملک بن عبدالله	۶۶	(نقشبندی، ۹۶)	عبدالله	۴۲
(نقشبندی، ۱۱۱)	مقاتل بن مسمع	۷۱، ۷۲	(نقشبندی، ۱۰۹)	عمر بن عبیدالله بن معمر	۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۲
(نقشبندی، ۱۱۷)	قطری بن فجاء	۶۹، ۷۵	(نقشبندی، ۱۱۵)	خالد بن عبدالله	۷۱ و ۷۳، ۷۴
(نقشبندی، ۱۱۹)	عبدالرحمن بن محمد	۸۲	(نقشبندی، ۱۱۹)	مهلب بن ابی صفره	۷۶، ۷۹
-	-	-	(نقشبندی، ۱۲۲)	حجاج پسر یوسف ثقفی	۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۳

۱۲- جهرم

ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
-	۶۰، ۶۱	-	(مشیری، ۱۲۵)	-	عبدالله

۱۳- جی

ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
(مشیری، ۸۸)	۶۷، ۳۵، ۳۷	زیادین ابوسفیان	(مشیری، ۸۲ و ۸۰)	۶۲	خسرودوم
-	۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۸	-	(مشیری، ۱۰۹)	-	عبدالله

۱۴- خراسان

ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
-	۶۴، ۷۴	-	(نقشبندی، ۱۱۲)	-	امیه بن عبدالله

۱۵- دارابگرد

ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
(نقشبندی، ۶۷)	۳۰	خسرودوم	(نقشبندی، ۶۰)	۴۱، ۴۵	خسرودوم
(نقشبندی، ۳۷)	۴۱	معاویه	(نقشبندی، ۶۰)	۶۵، ۶۶، ۶۸، ۶۹	عبدالله امیر اوروشنکان
(نقشبندی، ۸۵)	۴۱، ۴۳	زیاد بن ابی سفیان	(نقشبندی، ۸۳)	۴۱	عبدالله بن عامر
(نقشبندی، ۹۶)	۵۵، ۵۷، ۵۹، ۶۲، ۶۳، ۶۴	عبدالله بن زیاد	(نقشبندی، ۹۳)	۴۱	عبدالله
(نقشبندی، ۹۹)	۵۴	عبدالرحمن بن زیاد	(نقشبندی، ۹۷)	۵۸	سلم بن زیاد
(نقشبندی، ۱۱۹)	۷۵	قطری بن فجاء	(نقشبندی، ۱۱۷)	۷۶	مهلب بن ابی صفره
(مشیری، ۷۶)	۸۲	عبدالرحمن بن محمد	(نقشبندی، ۱۱۹)	۷۰	عبدالرحمن بن محمد
(مشیری، ۸۷)	۶۲	زیادین ابوسفیان	(مشیری، ۸۸)	۵۸	سلم بن زیاد

۱۶- دشت میشان

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه
(نقشبندی، ۹۳)	۵۶،۶۲،۶۳،۶۴	عبيدالله بن زياد	(نقشبندی، ۸۳)	۵۲	زياد بن ابی سفیان
-	-	-	(نقشبندی، ۱۱۱)	۶۷	مصعب بن الزبير

۱۷-ری

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه
(نقشبندی، ۵۹)	۲۵،۲۶،۲۹،۳۰ ۳۱،۳۲،۳۵	حسرو دوم	(نقشبندی، ۵۳)	۲۱	يزدگرد سوم
(نقشبندی، ۹۴)	۵۷،۶۰،۵۱،۶۲،۶۳،۶۸	عبيدالله بن زياد	(نقشبندی، ۸۳)	۵۲	زياد بن ابی سفیان
-	-	-	(نقشبندی، ۱۱۳)	۷۴	بشر بن مروان

۱۸-زرننگ

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه
(نقشبندی، ۳۶)	۶۶،۶۹	عبدالله بن زبير	(نقشبندی، ۶۷ و ۵۹)	۳۰،۴۷	حسرو دوم
(نقشبندی، ۹۴)	۵۷،۵۸	عبيدالله بن زياد	(نقشبندی، ۸۳)	۵۱،۵۲	زياد بن ابی سفیان
(نقشبندی، ۱۰۲)	۶۴	عبدالله بن خازم	(نقشبندی، ۹۶)	۴۱	عبدالله
(نقشبندی، ۱۱۹)	۷۵	مهلب بن ابی صفره	(نقشبندی، ۱۱۷)	۷۵	قطری بن فجاء

۱۹-زنجان

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه (ه ق)	نام فرد ضرب شده روی سکه
(نقشبندی، ۱۱۵)	۷۷	خالد بن عبدالله	(نقشبندی، ۹۴)	۶۶	عبيدالله بن زياد

ضرابخانه های ساسانی و فعالیت آنها بعد از سقوط ساسانیان (قرن اول ه ق)

۲۰-سیستان(سک)

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۲۸،۲۶	(نقشبندی، ۵۳)	یزدگرد سوم	۲۰
(نقشبندی، ۳۵)	خسرو ساسانی	۶۱،۶۳	(نقشبندی، ۶۷)	خسرو دوم	۴۵،۴۸
(نقشبندی، ۹۹)	سلم بن زیاد	۵۶	(نقشبندی، ۹۵)	عبیدالله بن زیاد	۵۶،۵۷،۶۳
(نقشبندی، ۱۰۴)	عبدالعزیز بن عبدالله	۶۶	(نقشبندی، ۱۰۳)	طلحه بن عبدالله	۶۴،۶۶
(نقشبندی، ۱۱۳)	عبدالله بن امیه	۷۰	(نقشبندی، ۱۱۲)	امیه بن عبدالله	۷۳
-	-	-	(نقشبندی، ۱۱۵)	عبیدالله بن ابی بکره	۷۹

۲۱-سیتگان

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
-	-	-	(مشیری، ۱۲۵)	عبیدالله	۵۶،۶۳

۲۲-شهرستان

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
-	-	-	(مشیری، ۱۱۹)	طاعی	۶۷

۲۳-شیرجان

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
(نقشبندی، ۸۳)	زیاد بن ابی سفیان	۴۱	(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۳۰
(مشیری، ۷۷)	عبیدالله بن زیاد	۵۸	(نقشبندی، ۹۶)	عبدالله	۵۰
-	-	-	(مشیری، ۱۴۳)	امیرالمومنین	۶۴

۲۴-فارح

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
-	-	-	(نقشبندی، ۱۰۱)	۵۳، ۵۶، ۵۷	حکم بن ابی العاص

۲۵-کرمان

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
(نقشبندی، ۳۶)	۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۷، ۶۸	عبدالله بن زبیر	(نقشبندی، ۵۹)	۳۰	خسرودوم
(نقشبندی، ۹۵)	۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲	عبدالله بن زیاد	(نقشبندی، ۳۶)	۶۷	امیر اوروشکان
(نقشبندی، ۱۱۱)	۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲	مصعب بن الزبیر	(نقشبندی، ۱۰۹)	۶۵	عمر بن عبدالله
(نقشبندی، ۱۱۹)	۷۶، ۷۷، ۷۸	مهلبن ابی صفره	(نقشبندی، ۱۱۷)	۷۲، ۷۴، ۷۵	عطیه بن الاسود

۲۶-کرمان نار

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
-	-	-	(مشیری، ۱۴۳)	۶۳	عبدالله بن زیاد

۲۷-گواشیر

ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه	ارجاع	سال ضرب سکه	نام فرد ضرب شده روی سکه
(مشیری، ۷۵)	۵۲، ۵۳	عبدالرحمن بن زیاد	(مشیری، ۷۵)	۵۲	زبید بن ابوسفیان

۲۸- مرو

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
(نقشبندی، ۵۵)	یزدگرد سوم	۲۰	(نقشبندی، ۵۵)	یزدگرد سوم	۲۰
(نقشبندی، ۶۷)	خسرو دوم	۴۸، ۴۹	(نقشبندی، ۶۰-۵۹)	خسرو دوم	۲۵، ۲۹، ۳۱، ۳۵
(نقشبندی، ۹۹)	سلم بن زیاد	۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۷، ۶۸ ۶۹، ۷۰،	(نقشبندی، ۸۵)	عبدالله بن عامر	۴۱، ۳۷
(مشیری، ۸۸)	عبیدالله بن زیاد	۵۹	(نقشبندی، ۱۰۲)	عبدالله بن خازم	۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸ ۶۹، ۷۰، ۷۲، ۷۳

۲۹- مرورود

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
(نقشبندی، ۱۰۲)	عبدالله بن خازم	۶۹	(نقشبندی، ۹۹)	سلم بن زیاد	۶۳، ۶۴، ۶۷، ۷۰
-	-	-	(نقشبندی، ۱۱۲)	امیه بن عبدالله	۷۶

۳۰- نرماشیر

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
-	-	-	(مشیری، ۷۵)	زیاد بن ابو سفیان	۵۲، ۵۳

۳۱- دماوند

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۸۳)	زیاد بن ابی سفیان	۵۱، ۵۲، ۵۳	(نقشبندی، ۶۰)	خسرو دوم	۲۵، ۲۹، ۳۰، ۳۲
(نقشبندی، ۹۶)	عبیدالله	۶۲، ۶۳	(نقشبندی، ۹۵)	عبیدالله بن زیاد	۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰
(نقشبندی، ۱۱۱)	مصعب بن الزبیر	۶۹	(نقشبندی، ۹۶)	عبدالله	۴۱

۳۲- نهر تیری

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۲۷	(نقشبندی، ۵۳)	یزدگرد سوم	۲۰
(نقشبندی، ۸۵)	عبدالله بن عامر	۳۱	(نقشبندی، ۸۴)	زیاد بن ابی سفیان	۵۲
(نقشبندی، ۹۷)	عبدالرحمن بن زیاد	۵۴	(نقشبندی، ۹۶)	عبدالله	۳۱
-	-	-	(نقشبندی، ۱۰۱)	حکم بن ابی لعاص	۵۶

۳۳- هرات

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۹۶)	عبیدالله	۵۲، ۵۶	(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۲۸
(نقشبندی، ۱۰۲)	عبدالله بن خازم	۶۷	(مشیر، ۱۰۴)	عبیدالله	۵۴
-	-	-	(نقشبندی، ۷۰)	سلم بن زیاد	۶۷، ۶۹

۳۴- همدان

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه (ه ق)
(نقشبندی، ۸۳)	زیاد بن ابی سفیان	۵۲	(نقشبندی، ۵۹)	خسرو دوم	۲۶، ۳۱

۳۵- یزد

ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه	ارجاع	نام فرد ضرب شده روی سکه	سال ضرب سکه(ه ق)
(مشیری، ۸۷)	عبدالله بن زیاد	۵۸	(مشیری، ۴۹)	عبدالله بن زبیر	۶۹

دریایی از حکام مستقل و غیر مستقل محلی نام می برد که بعد ورود مسلمانان به ایران، از قدرت نسبی برخوردار بوده و اسامی آنها را از روی سکه ها و مهرهای بدست آمده ذکر می کند. یکی از این افراد فرخ زاد است. ضمنا او بیان می کند که از پنج ضرابخانه اردشیر خوره، بیشاپور، گور، دشت و توج برای ضرب سکه استفاده می کرده است. (دریایی، ۱۳۸۳: ص ۸۶) همین مطلب را آقای مشیری نیز بیان می کند با این تفاوت که یکی از ضرابخانه ها را دشتستان و نه دشت می داند. (مشیری، ۱۳۸۹: ص ۱۵۶). پس می توان ضرابخانه های گور، دشت (دشتستان) و توج را به فهرست بالا اضافه کرد.

نتیجه گیری

با به قدرت رسیدن ساسانیان، در جنبه های مالی و پولی حکومتی با توجه به یکپارچگی کشور و امنیت نسبی آن نیز تغییراتی صورت گرفت. ضرباخانه ها تحت نظارت «واستریوشان سالار» (رئیس امور مالی) بوده اند. ساسانیان، ضرباخانه های خود را در شهرهایی ایجاد می کردند که آنها از لحاظ تجاری و نظامی حائز اهمیت بودند. بسیاری از این ضرباخانه ها به طور موقتی و تنها برای پرداخت مستمری سپاهان و یا در هنگام جنگ تأسیس شده بودند و حتی در ضرباخانه های عمده نیز ضرورتی نداشت تا هر سال سکه ضرب گردد.

بعد از ساسانیان ضرباخانه ها اکثراً به کار خود ادامه داده و درهم های عرب ساسانی ضرب می کردند، همانطور که بیان شد این درهم ها تغییرات اندکی نسبت به درهم های ساسانی داشتند و بر روی این سکه ها می توان اسامی خلفای راشدین، خلفای بنی امیه و یا حکمرانان محلی را دید. ضرباخانه های مختلفی مانند آذربایجان، ارجان، اردشیرخوره، اصطخر، بصره، کرمان، یزد، و ... به ضرب این سکه ها می پرداختند. فراوانی این تعداد ضرباخانه ها در سطح کشور و همچنین عهد نامه های صلحی که مسلمانان با مردم شهرهای مختلفی در ازای پرداخت مبلغ قابل توجهی سکه که گهگاه به میلیونها درهم می رسید، به خوبی روشن می سازد که ضرباخانه های ساسانی با آمدن مسلمانان به ایران همچنان به کار خود ادامه داده و می توان نتیجه گرفت که بر خلاف ادعاهایی که گفته می شود شهرهای قلمرو ساسانی با حمله مسلمانان رو به ویرانی رفتند، حداقل در این زمینه چنین ادعایی صحت ندارد.

منابع و مآخذ

- ۱- اشراقی، احسان، نادری قره بابا، حسین (۱۳۸۶). "نقش سکه و مهر در اقتصاد ساسانیان"، مجله علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز، بهار ۸۶، شماره ۲۵، ص ۱ تا ۱۸
- ۲- آلتهايم، فرانتس و استیل روت، (۱۳۸۲). **تاریخ اقتصاد دولت ساسانی**، ترجمه هوشنگ مهدوی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- ۳- الریس، ضیال‌الدین (۱۳۷۳). **خراج و نظامهای مالی دولتهای اسلامی**، ترجمه فتحعلی اکبری، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان
- ۴- اعظمی سنگسری، چراغعلی (بی تا)، "سکه های طبرستان (گاوبارگان و حکام خلفا)"، مجله بررسیهای تاریخی، شماره هشتم، سال یکم، ص ۱۵۵ تا ۱۹۱.
- ۵- آورزمانی، فریدون و سرافراز، علی اکبر، (۱۳۸۰). **سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه**، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت
- ۶- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۴۶). **فتوح البلدان**، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
- ۷- دریایی، تورج، (۱۳۸۳)، **سقوط ساسانیان**، ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی، تهران: نشر تاریخ ایران، چاپ دوم ----- (۱۳۸۷)، **شاهنشاهی ساسانی**، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، انتشارات ققنوس، چاپ چهارم
- ۸- زرینکوب، عبدالحسین، (۱۳۷۷). **تاریخ مردم ایران (۱)**، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم، جلد اول -----، (۱۳۷۳) **تاریخ ایران (بعد از اسلام)**، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم
- ۹- سامانی، سید محمود (۱۳۸۴)، "دستگاه مالی امویان با تکیه بر قلمرو شرقی خلافت"، **تاریخ در آیینه پژوهش**، سال دوم، شماره دوم، ص ۱۳۴-۱۱۳
- ۱۰- کیان راد، حسین، (۱۳۸۵). **جامعه و اقتصاد عصر ساسانی**، تهران: انتشارات سخن
- ۱۱- کریستین سن، آرتور، (۱۳۷۸). **ایران در زمان ساسانیان**، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات صدای معاصر
- ۱۲- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۵۳)، **تاریخ طبری**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات بنیاد و فرهنگ ایران
- ۱۳- لوکونین، ولادیمیر گریگوریچ، (۱۳۷۲)، **تمدن ایران ساسانی**، ترجمه عنایت الله رضا، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، چاپ سوم

- ۱۴- مجهول المؤلف، (۱۳۴۰)، *حدود العالم من المشرق الى المغرب*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- ۱۵- مشیری، ملک ایرج، (۱۳۸۹)، *عرب-ساسانی (سکه های دوره جنگ داخلی)*، ترجمه مهدیه دستمالچی، تهران: انتشارات پازینه -----، (۱۳۵۲)، *ضرابخانه های ایران در دوره ساسانی*، تهران: بی جا
- ۱۶- مصاحب، غلام حسین (بی تا)، *دایره المعارف فارسی*، تهران، ج ۱
- ۱۷- نقشبندی، ناصر سید محمود (بی تا)، *درهم های عرب ساسانی*، ترجمه عرب شاهد، قم: چاپ اهل بیت
- ۱۸- یارشاطر، احسان و دیگران، (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران (کمبریج)*، گردآورنده: جی. آ. بوویل، ترجمهء حسن انوشه، جلد سوم (قسمت اول و دوم)، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیر کبیر